

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТЕРМІНОПОНЯТЬ ЕТНОФРАЗЕОЛОГІЇ

© Савченко Л. В., 2014

У статті порушуються проблеми вивчення системи термінопонять етнофразеології як нового напрямку дослідження фразеології. Описується підґрунтя становлення етнофразеології та її основні складові компоненти вивчення. Подаються дефініції термінів на позначення понять етнофразеології, зокрема етнофразеологічна одиниця, етнофразеологізоване сполучення, перформативна етнофразеологічна одиниця. Акцентується увага на тому, що в центрі етнофразеології інтерпретація ментального, акціонального й вербального зрізів простору культури, що репрезентовані етнофразеологічними одиницями, сценаріями для формування яких стали міфи, обряди, звичаї, ритуали, вірування, клятви, прокляття, етикетні формули.

Ключові слова: етнофразеологія, етнофразеологічна одиниця, етнофразеологізоване сполучення, перформативна етнофразеологічна одиниця

The article deals with the problem of studying the system of terminological concepts of ethnophraseology as a new direction of phraseology research. The basis of ethnophraseology formation and its main study components are described. Definitions of terms denoting ethnophraseology concepts are given, namely those of ethnophraseological unit, ethnophraseological combination and performative ethnophraseological unit. The focus is on the idea that in the centre of ethnophraseology there is interpretation of mental, actional and verbal sections of cultural space that are represented by ethnophraseological units; scenarios for their formation were myths, rituals, customs, beliefs, oaths, curses and etiquette formulas.

Keywords: ethnophraseology, ethnophraseological unit, ethnophraseological combination, performative ethnophraseological unit.

Проблема глибинних зв'язків у тріаді мова – культура – етнос є невичерпною для лінгвістики. У II пол. XX ст. активізувався розвиток наук, що вивчають людину крізь призму культури та мови. Почалося інтенсивне дослідження фразеології в етнолінгвістичному, лінгвокультурологічному, психолінгвістичному та когнітивному аспектах. Питанням вивчення етнофразеології приділяли увагу відомі фразеологи: українські – А. О. Івченко, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко, Л. І. Коломієць, Ф. П. Медведєв, російські – В. М. Мокієнко, В. М. Телія, Ю. А. Гвоздарьов, І. О. Подюков, білоруські – А. С. Аксамитов, В. І. Коваль, І. Я. Лепешев, В. А. Маслова. Українську етнофразеологію описують такі вчені, як М. В. Жуйкова, А. О. Івченко, О. П. Левченко, Ж. В. Краснобаєва-Чорна, М. В. Скаб, Д. В. Ужченко.

Динамічний розвиток фразеології в нових аспектах і напрямках сприяв поширенню фразеологічної терміносистеми. На позначення основної одиниці фразеології використовуються такі терміни: *фразеологічна одиниця*, *фразеологізм*, *фразема*, *фразеологема* та ін. Про полісемантичність і поліномінантність цього поняття згадувалося в працях багатьох науковців і досі немає загальноприйнятої його дефініції. Запропоновані різними фразеологами визначення мають відмінності [3, с. 10; 12, с. 26; 15, с. 7; 1, с. 134; 19, с. 12]. Дотримуючись принципів щодо теоретичних засад фразеологічних одиниць, розроблених Л. А. Юрчук, услід за авторами академічного видання «Словника фразеологізмів української мови» (2003) в основу дослідження покладено розуміння фразеологічної одиниці як усталеного стійкого словосполучення з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів, у якому втрачена їх лексична самостійність і яке виражає цілісне фразеологічне значення, створюване в основному внаслідок переосмислення вільного словосполучення [20, с. 26]. Система термінології, прийнята в сучасній фразеології, потребує детального аналізу та систематизації базових

вих термінопонять. Поява нових термінів вносить ще більшу плутанину і є підґрунтям для висунення нових гіпотез і трактувань. Отже, метою розвідки є репрезентація термінологічного апарату для дослідження етнофразеологічного фонду у ділянці нового напрямку – етнофразеології, метамова якої перебуває на стадії лінгвістичного формування й визначення дефініцій.

Однією з найактуальніших тенденцій сучасної лінгвістики є вивчення зв'язку мовних явищ із людським чинником через культуру й етнографію. Система образів фразеологічного складу мови є своєрідною лакуною для акумуляції світобачення і перетинається з матеріальною, соціальною та духовною культурою. Мовна картина світу підтверджує факт взаємовпливу мови і культури, який особливо рельєфно реалізується в процесі етнолінгвокультурологічного аналізу фразеологізмів. Моделювання фрагмента фразеологічної картини світу – етнофразеологічної картини світу – взаємопов'язане з етноскладовими елементами етнічної картини світу й ґрунтується на лінгвістичних та екстралінгвістичних чинниках. У центрі уваги праць із вивчення етнофразеології перебуває проблема відображення в мові архаїчних уявлень народу. Етнолінгвістична орієнтація у вивченні фразеології спрямована на «історично-реконструктивний план виявлення культурних шарів у формуванні фразеології» [17, с. 217]. Лінгвокультурологія розглядає фразеологізми як складові елементи фразеологічної картини світу, їх здатність відображати сучасну культурну самосвідомість народу. Завдання лінгвокультурології експлікувати культурну значимість мовної одиниці шляхом співвіднесення символів зі прототипними сценаріями та кодами культури.

Фразеологія є планом вираження традиційної культури. Цей зв'язок можна вважати двостороннім, оскільки факти мови – це джерело реконструкції культури, а вивчення фразеології неможливе без звернення до широкого етно-культурно-історико-мовного контексту. Фразеологізми, що відображають етнічну специфіку світосприйняття народу, називають у мовознавстві по-різному: «сакральна народна фразеологія» (М. І. Толстой), «ідіоматика, яка законсервувала культурологічні релікти» (В. М. Мокієнко), «фразеологізми-міфологеми» (В. А. Маслова). Досліджуючи взаємозв'язок фразеологізмів і культурно-етнографічних чинників, Є. В. Брисіна використовує термін *етнофраземіка*. На її думку, це самостійна гілка етнолінгвістики, що досліджує семантичні, експресивно-стилістичні властивості фраземних знаків, особливості їх творення й уживання в тісному зв'язку з етнічною історією та культурою народу – носія мови» [4, с. 143]. До етнофразем дослідниця відносить як немотивовану чи частково мотивовану на синхронному рівні обрядову й необрядову фразеологію, так і повністю мотивовані вислови, пов'язані з традиціями, звичаями, історією й культурою. Термінами *етнофразема* оперує у своїх дослідженнях білоруський фразеолог В. І. Коваль. За визначенням ученого, етнофразеологія – це та частина фразеологічного фонду певної мови, у якій «відображена традиційна народна духовна культура, що збереглась у свідомості носіїв мови» [9, с. 8]. Оскільки фразеологізми народної духовної культури – етнофраземи – є немотивованими одиницями, автор закономірно ставить питання про їх місце серед інших стійких словосполучень, що розрізняються ступенем семантичної злитості компонентів. Пропонуємо використовувати в дослідженнях термінопоняття *етнофразеологічна одиниця* (ЕФО) як базовий компонент етнофразеології.

Розуміння фразеологічного складу мови – це шлях до пізнання ментальності народу, її психології, уявлень про світ і сприйняття людини в цьому світі. Активний процес відродження духовної культури, що її зберігають в колективній пам'яті і відтворюють на вербальному рівні в ЕФО, створив передумови для виникнення нового напрямку сучасної лінгвістики – *етнофразеології*. С. Я. Єрмоленко зазначає, що в складі термінопоняття «*етнічний компонент етно (етн)*» несе в своєму змісті інформацію про зазначену спільноту незалежно від соціального, культурно-освітнього статусу її представників, тобто виокремлює їх за притаманними типовими ознаками зовнішності, психічного складу, мови, матеріальної та духовної культури» [6, с. 52]. В основу класифікаційного виокремлення етнофразеології покладена генетична ознака, оскільки план вираження і внутрішня форма етнофразеологізмів презентують поняття етнокультури. ЕФО є одним із видів фразеологічних зрощень, що формально співвідносяться з вільними словосполученнями, але на синхронному рівні позбавлені внутрішньої форми.

Походження ЕФО, генетично пов'язані зі сферою народної духовної культури, підпорядковане певним об'єктивним закономірностям. У формуванні їх семантики визначальну роль відіграють

етнокультурні уявлення й вірування, відомості про обряди, звичаї, ритуали, різні магичні прийоми вербального й акціонального характеру, що відображені в замовляннях, ворожіннях, прокляттях тощо. Саме тому доцільним вважаємо на позначення фразеологізмів, мотивованих культурним та етнічним елементом, вживати термін *етнофразеологічна одиниця* – особливий різновид семантично неподільних стійких сполучень слів, етнічно й культурно зумовлених ментальних утворень, у структурі яких наявний компонент культури, виражений етнолексемою, або сценарій образу одиниці відображає акціональні дії чи уявлення, притаманні певному етносу, походження яких пов'язане з обрядами, звичаями, ритуалами, повір'ями, замовляннями, міфами [14, с. 29]. Наприклад, ЕФО *наїстися забудьків; подавати хліб святий; полоскати повивач; подавати рушники; смалити молоду; ходити на ралець; водити козу; топтати ряст*. Генеза ЕФО пов'язується з обрядами, звичаями, повір'ями, віруваннями, міфологічними уявленнями про явища навколишнього світу в етнічній картині світу. Вони є особливим типом немотивованих на синхронному рівні стійких сполучень слів, яким притаманні як загальнофразеологічні, так і специфічні структурно-семантичні закономірності, урахування яких може мати вирішальне значення у виявленні внутрішньої форми.

У вивченні етнофразеологізмів одним із базовим є поняття *етнокомпонент*. Ґрунтовне визначення цього терміна подає В. Л. Іващенко, запропонувавши таку дефініцію: «етнокомпонент несе інформацію про етнічні особливості світосприйняття, що виявляють себе в психічному складі етносу (нації), структуруючись у таких його мікрокомпонентах, як етнічна (національна) самосвідомість, ідея, установка, етнічне (національне) почуття, національний (етнічний) характер, темперамент, звичаї, традиції; а також у національній самоідентифікації (етнічному самоусвідомленні)» [8, с. 25]. Відповідно виокремлюємо термін *етнокомпонент* на позначення культурно або етнічно маркованого компонента в структурі ЕФО, що безпосередньо стосується етнічної матеріальної чи духовної культури народу. Етнокомпонент є мікроодиницею в складі етнофразеологізму як елемента етнофразеологічної картини світу.

У досліджуваному матеріалі виділяємо *етнофразеологізоване сполучення* (ЕФС) – одиницю, наділену ознаками відтворюваності та стійкості, у образі якої відображено фрагменти традицій, обрядів, звичаїв, форм дозвілля чи їх назви, що є репрезентантами культури етносу: *Спасова борода; молоти на коровай; водити тополю; відкупні куми; стрічані куми; скакати діда; зрати в Панаса*. Один із компонентів у структурі ЕФС частково відображає семантику фразеологізовані одиниці: *зелена неділя* – ‘день під час Троїцьких свят’; *обливаній понеділок* – ‘понеділок після Великодня’; *копати Петра* – ‘у день Петра викопувати в землі стіл для пригощання’; *волочити колодку* – ‘неодруженим хлопцям носити прив'язану до ноги колодку під час посту’; *дати віно* – ‘наділити приданим доньку’; *робити гільце* – ‘прикрашати весільний коровай’. В етнофразеології продуктивною ланкою є ЕФС, які ще недостатньо досліджені. Особливо кількісною вважаємо тематичну групу на позначення найменувань обрядів, звичаїв, ігор, танців.

На позначення етнічно та культурно маркованих стійких сполучень слів зі структурою дії, що формує висловлювання комунікативного наміру (у процесі вимови якого одночасно відбувається дія), у яких відображаються магичні формули клятв, проклять чи етикетних висловлювань, використовуємо терміни *перформатив*, *перформативне речення* (лат. *performato* – дія, закінчувати). Поняття було вперше введено англійським лінгвістом Дж. Остіном. Перформативні формули створюють висловлення, вимова якого рівнозначна вчиненню дії, до якої це висловлення відсилає. Таким чином, Дж. Остін виокремлює *асертив* (клятви), *бехабітив* чи *експресив* (мовленнєві ритуали – подяка, вітання), *декларатив* (благословляння), *директив* (прохання), *вердиктив* (засудження), *екзерситив* (накази), *комісив* (обіцянки) тощо [13, с. 22–130]. Детальний аналіз явища перформатива подав Ю. Д. Апресян, який стверджує, що перформативне мовлення реалізує функцію близьку до магичної (ритуальної). Автор виділяє 120 перформативів, а серед них виокремлює 15 тематичних груп, називаючи відповідний ілюкутивний акт [2, с. 119–217]. Перформативами можуть бути не тільки дієслова чи зв'язкові-іменні аналітичні сполуки, а й фразеологізми. Особливостями комунікативних виявів таких висловлювань є їх стандартизація, фразеологізація й еліптизація. Виходячи з цього, фразеологізовані мікротексти на зразок клятв, проклять, етикетних формул, називаємо *перформативні етнофразеологічні одиниці* (ПЕФО).

Клятви (божби) виконують від першої особи й спрямовані на себе чи сакральний предмет або божество. Процедура клятви складається з таких елементів: *суб'єкт* (сторона, що проголошує текст) і *об'єкт* (атрибут – священний предмет, яким присягаються; божество, яке закликають у свідки); *надприродна сила*, від імені якої повинна діяти клятва; *текст* (зміст) клятви; *безпосередньо ритуал* клятви; іноді *місце*, де присягаються. У магічних формулах дієслівні форми вживаються в I особі однини теперішнього часу: **клянуся небом і землею; клянуся Богом; призиваю у свідки Бога; віддаю голову навідріз**. Семантика цих ПЕФО передається через *комісиви* – дієслівні форми на позначення обіцянки. Виголосити клятву означає зв'язати себе відповідальністю за сказані слова. Відповідна перформативна дія реалізується самим мовленнєвим актом.

Продуктивну групу становлять етнічно та культурно марковані вербальні мікротексти оформлені за моделлю проклять у наказовій формі. Прокляття складаються з таких елементів: *суб'єкт* (сторона, що проголошує текст; *об'єкт* (сторона, яку проклинають); *надприродна сила*, від імені якої має діяти прокляття; *текст* (зміст) прокляття. М. І. Толстой називає такі формули «народною напівфразеологією» як особливі види мікротекстів, які виражають «побажання, прокльони, ритуальні констатації та своєрідні імперативні стимули чи заборони» [18, с. 25]. М. В. Жуйкова сакральною фразеологією називає «сталі мовні вислови, які у своєму плані змісту відбивають народну віру в надзвичайну дієвість і силу вимовленого слова, що здатне позитивно чи негативно впливати на ситуацію та її учасників» [7, с. 166]. Прокльони наділені специфічною здатністю діяти на людське буття й мають різне спрямування та комунікативне навантаження. Вимовлене в слухний час прокляття базується на магії, що створює реальну ситуацію, названу в імперативному мікротексті. У формулах-побажаннях, наділених негативною конотацією, уживається частка *щоб* (*бодай*): **щоб на вас чума насіла (напала); щоб била тобою пропасниця; щоб тримали тебе кольки по під боки; щоб тебе колька колола; щоб тебе кольки сперли; бодай тебе вхопило кольками**, які вживаються з ремаркою *'прокляття'*. Продуктивний дієслівний ряд компонентів **напасти / насісти / бити / сперти / колоти / ухопити** передає певні дії суб'єкта, спрямовані на об'єкт засобом покарання, засудження. Семантичне навантаження трансформується через вердикативи та декларативи.

У фразеології продуктивну групу становлять формули мовленнєвого етикету. Їх досліджували Т. А. Агапкіна, Л. М. Виногорова, Н. В. Гуїванюк, Л. І. Мацько, А. М. Чепасова, Н. І. Формановська. На думку Ж. З. Мітельської, «мовний етикет – це, насамперед, мовна універсалія, разом із тим відчувається дефіцит наукових праць, присвячених власне лінгвістичній природі одиниць мовленнєвого етикету» [11, с. 72]. Етикетні ПЕФО служать способом висловлення різного емоційного та раціонального ставлення мовця до висловлюваної думки: *згода / незгода, упевненість / невпевненість, підтвердження / заперечення, здивування, відмова, сумнів, побажання, подяка*. На їх позначення вчені використовують такі терміни: інтер'єктивні фразеологізми, інтер'єктивні формули, вигуківі емоційні ідіоми, вигуківі фразеологізми, модально-вигуківі фразеологізми. Значну кількість таких фразеологізмів складають етикетні формули, функційна природа яких зумовлена потребою регламентувати ситуації спілкування. Мовознавці трактують етикетні одиниці як ситуативні, оскільки вони чітко окреслені в актах соціальної взаємодії, ритуальної та побутової поведінки.

Семантико-синтаксичні валентнісні характеристики дієслівних спонукальних форм і перформативів визначають реченнєву структуру етикетних висловлень. Зміст етикетних формул не зводиться лише до лексичної чи граматичної інформації, а і включає ще й комунікативно-інтенційний зміст [5, с. 189]. У дослідженні спонукальних перформативів, виділяють *канонічні перформативи*. Перформативні висловлення реалізують канонічну перформативну формулу з займенником *я* та дієсловом у формі теперішнього часу, за якими іде пропозиційна частина, що вказує на бажаний, передбачуваний чи існуючий стан справ [10, с. 14–15; 16, с. 94–107]. Таким чином, етикетні формули, висловлення ввічливості часто реалізуються в перформативній функції. Зокрема, **бажаю доброго ранку; бажаю Божого благословення; бажаю веселих свят; хвалити Бога; ради Бога; вінишую зі Святим Вечором**. Нерідко усікається саме перформатив, оскільки він у ситуації спілкування стає зрозумілим **б'ю тобі чолом – чолом тобі; бажаю доброго дня – доброго дня**.

Отже, етнофразеологія реалізується на ментальному, акціональному й вербальному рівнях, що репрезентовані етнофразеологічними одиницями, підґрунтям для виникнення яких є елементи

етнокультури, фізичні дії чи словесні магичні форми, виконувані з метою, спрямованою на добробут людини, рідше на накликання лиха. Звернення до етнокультурної дійсності у вивченні мовних одиниць, зокрема етнофразеології, є одним із пріоритетних напрямів розвитку сучасної етнолінгвістики, що знайшло своє відображення, у першу чергу, в активному укріпленні позицій цієї науки. Основним термінопоняттям *етнофразеології* є *етнофразеологічна одиниця*, що сприяє найбільш точному та лаконічному позначенню об'єкта дійсності. Крім того, пропонуємо послуговуватися виокремленою в дослідженні термінологією, що визначає базові поняття етнофразеології.

1. Алексеенко М. А. Старое и новое в метаязыке современной фразеологии / М. А. Алексеенко // *Фразеология, познание и культура* : сб. докл. 2-й Междунар. науч. конф. : в 2 тт. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород, 2010. – Т. 1 : *Фразеология и познание*. – С. 134–138. 2. Апресян Ю. Д. *Перформативы в грамматике и в словаре* / Ю. Д. Апресян // *Избранные труды*. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – С. 199–217. 3. Бабкин А. М. *Русская фразеология, ее развитие, источники* / А. М. Бабкин. – Л. : Наука, 1970. – 394 с. 4. Брысина Е. В. *Этнокультурная идиоматика донского казачества : монография* / Е. В. Брысина. – Волгоград : Перемена, 2003. – 293 с. 5. Гнатюк Л. *Перформативи у структурі мовленнєвого етикету* / Л. Гнатюк // *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. – Вип. 17. – Д., 2008. – С. 189–194. 6. Єрмоленко С. Я. *Мова і українознавчий світогляд* : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДПУ, 2007. – 444 с. 7. Жуйкова М. В. *Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов* : монографія / М. В. Жуйкова. – Луцьк : Вежа, 2007. – 416 с. 8. Іващенко В. *Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури* / В. Іващенко // *Українська мова*. – 2004. – № 4. – С. 18–28. 9. Коваль В. І. *Фразеология народной духовной культуры в деривационно-семантическом аспекте* : дисс. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.02 «Русский язык», 10.02.01 «Белорусский язык» / В. І. Коваль. – Гомель, 1999. – 214 с. 10. Крекич Й. *Побудительные перформативные высказывания* / Й. Крекич. – Сегед, 1993. – 241 с. 11. Мительская Ж. З. *Языковые свойства модальных фразеологизмов – единиц речевого этикета* / Ж. З. Мительская // *Фразеологизм : семантика и формы* : сб. статей, посвящ. юбилею В. А. Лебединской. – Курган, 2001. – С. 69–74. 12. Молотков А. И. *Основы фразеологии русского языка* / А. И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 283 с. 13. Остин Дж. *Слово как действие* / Дж. Остин // *Новое в зарубежной лингвистике*. – 1986. – Вып. 17. – С. 22–130. 14. Савченко Л. В. *Етнолінгві-стична реконструкція фразеологізмів української мови* : дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2014. – 598 с. 15. Скрипник Л. Г. *Фразеологія української мови* / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с. 16. Сусов И. П. *Лингвистическая прагматика* / И. П. Сусов. – Винница, 2009. – 272 с. 17. Телия В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты* / В. Н. Телия. – М., 1996. – 288 с. 18. Толстой Н. И. *Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике* / Н. И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с. 19. Ужченко В. Д. *Фразеологія сучасної української мови* : навч. посібник / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с. 20. Юрчук Л. А. *Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови* / Л. А. Юрчук // *Мовознавство*. – 1983. – № 5. – С. 23–32.